

**Перемога або смерть.
Український визвольний рух у
1939-1960 роках**

«За Україну, за волю, за народ!» - із цими словами в серці і на устах йшли на смерть тисячі українців, сподіваючись вибороти свободу для рідної країни.

Тривалий опір Української повстанської армії, яка чинила тоталітарним режим в умовах майже повної зовнішньої ізоляції, - це одна з тих сторінок історії України, яка й досі потребує неупередженого тлумачення науковцями. Як була створена УПА, які завдання перед собою ставила, яку роль відіграла у часи Другої світової війни, якою була боротьба із гітлерівською окупацією та протистояння з НКВС...

Висвітлюючи основні події цього масштабного народного руху, автор дає можливість небайдужому читачеві зорієнтуватися в історії України цього періоду.

ІВАН ПАТРИЛЯК

ПЕРЕМОГА

АБО

СМЕРТЬ

КСД

«ЗА УКРАЇНУ, ЗА ВОЛЮ, ЗА НАРОД!»

ІВАН ПАТРИЛЯК

**ПЕРЕМОГА
АБО
СМЕРТЬ**

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ У 1939–1960 РОКАХ

ХАРКІВ
2024! КСД

КСД

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
2024

ISBN 978-617-15-0590-2 (epub)

Жодну з частин цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва

Електронна версія зроблена за виданням:

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ
cdvr.org.ua

Тисячі раніше не доступних матеріалів з архівів КГБ тепер у вільному онлайн-доступі

Фото: Архів Центру досліджень визвольного руху,
Галузевий державний архів Служби безпеки України

Дизайнер обкладинки *Сергій Нурахметов*

Патриляк І.

П12 Перемога або смерть: український визвольний рух у 1939—1960 роках / Іван Патриляк /
Центр досліджень визвольного руху. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного
Дозвілля», 2024. — 688 с. : ч/б іл.

ISBN 978-617-15-0510-0

УДК 94(477)

© Патриляк І. К., 2024

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2024

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2024

Ця книга — історія покоління, яке змінило уяву про українців. Історія найтривалішого у Європі спротиву тоталітаризму.

Підпільна організація переросла у визвольний рух із революційним підпільним парламентом (Українською головною визвольною радою) та урядом (секретаріат УГВР), армією (Українська повстанська армія), дипломатичними місіями (закордонні частини УГВР), підпільним адміністративним апаратом, пресою, системою грошових знаків (бофонів), Червоним хрестом, школами, підпільною поштою, відзнаками й нагородами.

Ким були люди, які творили цей рух, якого віку й освіти, чого вони добивалися і, врешті, чого досягнули — про це все пише відомий київський науковець, спираючись на численні архівні матеріали.

Книга буде цікавою для фахівців з теми, викладачів, учителів, студентів, учнів та всіх, хто хотів би дізнатися більше про історію України ХХ століття.

Передмова

Коли, у далекі тепер 2010—2012 рр., створювався текст книги «Перемога або смерть», мені навіть на гадку не спадало, що доведеться пережити Україні та її народу за це буремне десятиліття. Сьогодні, готуючи до друку оновлене видання книжки, цілковито інакше сприймаються такі поняття, як тотальна (широкомасштабна) війна, мобілізація, створення армійських структур, військовий вишкіл, бій, робота штабів, логістичне забезпечення, повітряна небезпека, бомбардування, артилерійський обстріл тощо. Набагато легше стає зрозуміти, що переживає суспільство, яке десятиліття перебуває у стані війни, як відчуває себе людина в умовах воєнного часу, що таке жорстокість російської солдатні, окупація, депортація, фізичні та моральні тортури. Усе, що було для нас до 2014 року теорією, «чистою історією», стало реаліями повсякдення. Але найголовніше те, що перемоги і поразки, жертви і життєві радощі українських патріотів 1930—1950-х рр. стали ближчими і зрозумілішими для нас. Ми сьогоднішні краще можемо досягнути мотивацію їхніх учинків, логіку їхніх думок, механізми їхніх рішень, особливості їхньої поведінки, цінність їхніх мрій, силу їхньої любові та безмежність їхньої ненависті. Очевидно, саме тому сьогодні українське суспільство знову переживає сплеск інтересу до теми історії Українського визвольного руху.

За майже півтора року служби в Збройних Силах України на кожному місці перебування до мене постійно зверталися з проханнями розповісти щось про історію українського націоналізму або історію Української повстанської армії, питали, що краще почитати, який фільм подивитися, з'ясовували моє ставлення до тієї чи іншої проблеми минулого. Такий інтерес свідчить про те, що ця історія далі залишається живою, хвилюючою розповіддю, яка не просто переплітається, а яка віддзеркалює сьогодення. У трагічному й героїчному минулому, у його здобутках і прорахунках тисячі людей намагаються розгледіти сенс подій сьогодення, знайти мотиваційні чинники для своїх дій, досягнути глибини сакральності принесених жертв. І навіть для тих наших співвітчизників, які раніше ніколи не цікавились історією, стає зрозуміло, що сучасна боротьба

з московською імперією як квінтесенцією безглузлого зла, руйнівництва, жорстокості є продовженням того виклику, який кинули імперіалізові наші попередники. Вони не здобули над ворогом фізичної перемоги, чесно прийнявши смерть у боротьбі... Нинішнє покоління має найбільший за сотні років шанс через смерть і страждання, через кров і сльози мільйонів досягнути Перемогу! А з Перемогою для нас відкриється перспектива мати те, чого в нас ніколи не було — справді повноцінну, справді українську, справді сильну і квітучу державу!

Іван Патриляк, 23 липня 2023 р.

Розділ І. На початку великих випробувань

ОУН від вересневої кампанії до німецько-радянської війни (1939—1941). Повстання літа 1941 р. і проголошення державності. Перші повстанські «армії»

*Від самого 1648 р., від часу, коли по довгій перерві нація знову виступила активним учасником в європейській політиці, не переходила Україна кризи, поважнішої від теперішньої.
Дмитро Донцов, «Підстави нашої політики»*

Перед бурею

Велике здається нам великим тільки тому, що ми на колінах.

Джеймс Конноллі

Передостанній рік Першої світової війни приніс Російській імперії несподівано успішну демократичну Лютневу революцію, яка сколихнула все суспільство гігантської країни, змела з політичного Олімпу монаршу родину, а разом із нею й існуючий державний лад. Численні нації імперії Романових раптово отримали нові можливості для власного культурного, політичного та соціально-економічного розвитку. Українці, подібно до своїх сусідів по колишній «тюрмі народів», почали боротьбу за створення власної автономії й переформатування Росії у федерацію. Ця боротьба рано чи пізно мала б завершитися федералізацією або конфедералізацією Росії з майбутнім її поступовим розпадом на низку незалежних держав, якби в російській столиці не відбулася друга за 1917 рік більшовицька «революція», яка поклала край природному розвитку подій на просторах зруйнованого царизму.

Більшовики принесли в центральноросійські губернії хаос, небачений досі терор і громадянську війну. Українські політичні лідери, об'єднані на той час у межах Центральної ради, намагалися відгородитися від нелегітимного, ніким не вповноваженого більшовицького уряду Росії, що ніс війну, внутрішні конфлікти й господарську руїну. Так з'явилася на світ Українська Народна Республіка (УНР), творці якої декларували її єдність із майбутньою демократичною (небільшовицькою) Російською Федерацією. Однак військова інтервенція більшовиків та інспірація радянським урядом внутрішньогромадянського політичного конфлікту в Україні змусила діячів Української центральної ради відмовитися від ідеї федералізму й перейти на більш прагматичні позиції самостійництва.

Подальша боротьба з Радянською та «білою» Росією, втручання в українські справи європейських держав, війна з відродженою Польщею, внутрішні соціально-політичні конфлікти, незрілість суспільних еліт призвели до падіння української державності. 6 грудня

1919 р. війська отримали наказ припинити фронтову війну й переходити до партизанських форм боротьби. У відчаї, шукаючи підтримки, тодішній лідер Української Народної Республіки Симон Петлюра укладає принизливий договір із Польщею, який дає змогу в 1920 р. спільно з поляками відновити антибільшовицький фронт. Однак нові союзники приносять більше розчарування, ніж оптимізму. Чергова війна завершується невдачею. Зраджена польськими колегами наприкінці 1920 р. нечисленна українська армія марно намагається самотужки розгорнути антибільшовицький фронт і знову змушена під натиском могутнього противника відступити на територію Польщі й Румунії. Восени 1921 р. залишки українських військ, зібрані під командуванням генерал-хорунжого Юрія Тютюнника, здійснюють сміливий і відчайдушний рейд на Київ, щоб підняти всеукраїнське повстання й визволити уярмлену більшовиками батьківщину. Рейдові війська отримують назву Українська повстанська армія, аббревіатура УПА вперше з'являється на горизонтах української історії. Але листопадова операція зазнає чергової поразки і ставить крапку в перших самостійницьких змаганнях українців ХХ століття.

Невдале завершення боротьби за державну незалежність у 1917—1921 рр. мало, без перебільшення, катастрофічні наслідки. Визвольні змагання не вирішили проблеми ні самостійності, ні соборності українських земель, ні встановлення справедливого устрою. Українські етнічні території в міжвоєнній Європі розділені між чотирма державами, де українці зазнали принципово різного життєвого досвіду: Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), Польща, Чехословаччина й Румунія. Найбільш моторошним цей досвід був у Радянській Україні — спустошливий голод початку 1920-х змінився поверховою «українізацією» та «коренізацією», яка, виявивши прихований могутній культурний і державотворчий потенціал українського народу, тим самим підписала «смертний вирок» українському селянству й інтелігенції. За умов геноцидного голоду, тотального контролю, масових депортацій, фізичного знищення митців та управлінців будь-який серйозний опір системі не міг бути тривалим. Радянська Україна до кінця 1930-х рр. була цілковито стероризована, деморалізована й фізично не здатна вести масштабну боротьбу за свої

національні й політичні права. Тому не дивно, що діяльність українських організацій, які ставили собі за ціль боротьбу за здобуття державної незалежності, сконцентрувалася за кордонами СРСР, на територіях, контрольованих Варшавою, Прагою і Бухарестом, а також в еміграційних осередках поза межами українських етнічних земель.

Група офіцерів Дієвої армії Української Народної Республіки

Програна боротьба за незалежність деморалізувала український еміграційний політикум, остаточно розколола його й зробила фактично нездатним виконати основне завдання — очолити найбільш активні та здорові суспільні сили в боротьбі за національні інтереси. Свідками непродуктивної «гризні» політиків стали десятки тисяч українських військових, які в 1920—1921 рр. опинилися в таборах для інтернованих на території Польщі, Чехословаччини, Румунії. В їхньому середовищі зароджується ідея створення «підпільної армії» — Військової організації¹, до складу якої входили б українські солдати та члени управи, які вийшли з таборів та перебували у стані «повної бойової готовності». Головне завдання — нелегальними збройними методами продовжувати боротьбу за самостійність аж поки в Європі складуться передумови нової масштабної війни, яка дасть шанс українцям звільнитися від іноземного панування.

У перші роки після поразки визвольних змагань емігрантські кола тішили себе ілюзією, що демократичний Захід не дозволить довго існувати варварському більшовизму й урешті-решт його армії знищать нелюдський режим у СРСР, а це допоможе підконтрольним Москві регіонам звільнитися. Однак усі аргументи українських (і не тільки)

політемігрантів розбивалися об стіну нерозуміння західних європейців, які не бачили потреби жертвувати своїми солдатами і прихильністю виборців заради звільнення від більшовицького терору якихось далеких народів Східної Європи. За таких умов бойові методи й саботаж, який застосовувала Військова організація, не могли завершитися перемогою, а утримування в належній бойовій готовності колишніх військових українських армій, за умов «стабілізації» життя в міжвоєнній Європі, стало справою цілком нереальною. Лідер УВО полковник Євген Коновалець змушений був думати про розгортання широкого, базованого на цілковито новій ідеологічній основі політичного руху, який готуватиме націю до реалізації основного завдання — здобуття й побудови власної держави.

Подібно до військових емігрантів, нової ідеології шукала молодь, що мешкала на захід від радянських кордонів. Перед мислячими молодими людьми, які в дитячому або підлітковому віці пережили піднесення та занепад української державності, поставало питання: чому українці, на відміну від чехів, поляків, литовців, фінів, естонців та інших народів, не змогли утвердити державної незалежності? Найбільш просту й радикальну (а тому імпонуючу юним) відповідь було знайдено у книгах емігранта зі Східної України, редактора львівського «Літературно-наукового вісника» Дмитра Донцова. Його праця «Націоналізм», опублікована 1926 р., справила в середовищі української гімназійної та університетської молоді ефект бомби, що вибухнула.

Епіграфом до твору стали слова німецького філософа Йоганна Фіхте: «Лише повне перетворення, лише початок цілком нового духу може нам допомогти». Донцов поставив собі за мету повністю перевиховати українське суспільство, змусити його відректися від раніше прийнятих за істину політичних постулатів. Він піддав убивчій критиці «універсальні» постулати «загального добра», «соціалізму» й «космополітизму», у які вірили провідні українські політичні сили XIX — початку XX століття. Цим занепадницьким ідеям Д. Донцов протиставив «закон боротьби», «закон вічного суперництва націй» як «одинокий закон життя». Українською нацією мало рухати не прагнення випросити в когось свободи, а прагнення реалізувати свою

власну волю до життя й волю до влади: «На цій волі (не на розумі), на догмі, аксіомі (не на доведеній правді), на самостійнім, не на деривативнім постулаті, на бездоказовім пориві (а не на правилі, що шукає оправдання деінде), мусить бути збудована наша національна ідея, коли ми хочемо утриматися на поверхні жорстокого життя. Бо воля нації до життя є підставою всякого, опертого на ній свідомого стремління, всякої ідеї».

1 Із 1924 р. — Українська військова організація (УВО).

Дмитро Донцов, ідеолог українського націоналізму

Творче насильство, ірраціоналізм, догматизм, антиінтелектуалізм, дієвість, які оспівав Д. Донцов, приваблювали широкі кола молоді, що спрагло вивчала його твори як основи нової національної «релігії». Надзвичайно влучно їхній душевний стан описав поет Олександр Олесь:

«Що стіни-мури? Розвалить!Що скелі-гори їм?! Розперти!Перемогти або умерти, —Однаково: прекрасна мить!»

Серед радикально налаштованої молоді з'являються націоналістичні групи й об'єднання, на які прискіпливу увагу звертає лідер УВО Є. Коновалець. Упродовж 1927—1928 рр. він готує об'єднання молодіжних націоналістичних організацій під патронатом УВО. Із 28 січня до 3 лютого 1929 р. у Відні на I Великий збір Організації українських націоналістів прибули представники згаданих вище молодіжних націоналістичних груп і УВО, загалом 30 делегатів і гостей. Збір прийняв програмні й статутні документи, що

проголошували утворення ОУН, а також обрав керівний центр Організації — Провід українських націоналістів (ПУН) на чолі з Євгеном Коновальцем.

«Зродились ми великої години...». Конгрес українських націоналістів, 1929 р.

Новостворена ОУН принципово відрізнялася від існуючих у міжвоєнній Польщі українських політичних партій та організацій. Вона відкинула будь-яку співпрацю з урядом і взагалі легальну діяльність, натомість розбудовувала свої структури в підпіллі. Націоналісти не вдавалися в деталі того, якою має бути майбутня українська держава, а головний наголос робили на вихованні нової людини, нового українця — здатного боротися й жертвувати заради самостійної і соборної України. Значною мірою ОУН нагадувала сербські та македонські революційні організації, які існували ще до Першої світової війни.

Таємна присяга, таємні «обряди», власна морально-етична платформа. Від ОУН із її утаємниченістю віяло певною релігійною містиккою: власні «10 заповідей українського націоналіста», «12 прикмет націоналіста», «44 правила життя українського націоналіста», що мов магніт притягувала широкі кола молоді. На всі складні запитання, які ставило перед молодою людиною життя, націоналізм давав одну дуже просту й водночас сповнену глибокого змісту відповідь: щоб чогось досягнути, потрібно дисциплінувати себе,

жертвувати собою заради мети й боротися, тільки борець може сягнути висот, «сльозами» не здобувають світу.

Український націоналізм вичавив із західноукраїнської молоді 1920—1930-х рр. притаманне українцям «самобичування», «проливання сліз над своєю гіркою долею» та надмірну «м'якість». Він пропагував культ дії (чину), культ сили (духовно-моральної та фізичної), культ смерті заради вищих ідеалів, культ героїв. Згадуючи роки становлення націоналістичного руху, відомий у майбутньому оунівець Ярослав Гайвас писав: «Ми, мабуть, нічого не прагнули так гостро, так боляче, як змін. Змін у цілому нашому житті. Великого зрушення, що розтерло б і кинуло в небуття всі ті дрібні, надокучливі й такі понижуючі нас, як людей, справи й клопоти. Великого переламу, що геть розніс би ті всі менші й більші несправедливості, брутальну нелюдність, що їх принесли або породжували чужа для нас влада та підбежувана нею чужа панівна суспільність. Не багато гіршого може бути в житті людини — беручи до уваги сяке-такє життя у відносно нормальних умовах — як постійне її понижування, зневага її національної спільноти, громади, найбільше з боку тих урядовців, поліцаїв, поштарів, дорожників і всіх тих вищих, нижчих і найнижчих чинів, що їх вона зустрічала кожного дня».

Життя в умовах постійного приниження і наявність нової зрозумілої та динамічної ідеології зробило революцію у свідомості. Захоплені новими величними ідеями, молоді люди активно включаються у вир боротьби, ОУН проникає в усі українські структури регіону — у кооперативи і «Просвіти», спортивні товариства і школи. Кожне село, кожен клас в українській школі чи гімназії охоплений впливом націоналізму. Тогочасні польські політичні оглядачі констатували: «Таємнича ОУН — Організація українських націоналістів — є нині сильнішою від усіх українських легальних політичних партій разом узятих. Вона панує над молоддю, вона творить загальну опінію, вона працює зі страшним темпом, щоб утягнути маси в круговорот революції... Сьогодні цілком зрозуміло, що час працює проти нас. Кожен староста в Малопольщі [тобто в Галичині — І. П.] і навіть на Волині може перерахувати низку сіл, що ще недавно були зовсім пасивні, а сьогодні стали спрагли боротьби, заангажовані протидержавною акцією. А це означає, що противник зріс у силі, а польська держава втратила».

Група членів ОУН, серед них — В. Білас, Д. Данилишин, 1930-і рр.

Невпинне «розбурхування» українського суспільства оунівці проводили в межах створеної їхніми ідеологами теорії «перманентної революції», яка не дозволяла залишати в стані спокою жодної людини, жодної місцевості: «Хто хоче спокою, згоди, миру, нехай відречеться віри батьків і переселяється на етнічні польські землі. Ми, революціонери, маємо відвагу заявити, що не дамо нашому народові згинуть. Ми не можемо допустити того, щоби народ, коли надійде відповідний момент остаточної розправи з ворогом, був не підготований до боротьби. Так вже було! Так було в роках 1918—1920, і тому ми не дамо на етнічних українських землях запанувати спокою. Бо спокій це для нас неволя. Якщо ми програли одну визвольну війну — приготуємо другу; якщо програємо другу — може, виграємо третю... В кінці-кінців мусимо виграти».

Особливо активно у міжвоєнний період діяльність ОУН була в 1933—1934 рр., коли виконавчі структури Організації в Західній Україні (т. зв. Крайову езекутиву ОУН (КЕ ОУН) на Західноукраїнських землях (ЗУЗ)) очолював молодий, амбітний, енергійний і безкомпромісний львівський студент Степан Бандера. Він став організатором

і натхненником найбільш масових акцій ОУН — «шкільної» (відмова українських школярів навчатися польською мовою, знищення в школах державних символів Польщі та портретів польських діячів) й «антимонопольної» (бойкот алкогольних і тютюнових виробів — продуктів державної монополії в Польщі), до яких було залучено тисячі українських школярів і молоді. За керівництва Бандери ОУН розгорнула кампанію створення символічних могил-курганів на честь загиблих українських героїв. У кожному селі молоді люди насипали могили Січовим стрільцям, воякам Армії УНР і ЗУНР, козакам. Ушанування героїв перетворювалося на національні демонстрації з палкими промовами, спільними присягами, співами національних гімнів і пісень. На культі полеглих воїнів виховувалися нові покоління борців. Польська поліція і шовіністично налаштована польська молодь намагалися руйнувати українські пантеони. Це призводило до постійних бійок, сутичок і протистояння. Нове покоління українців виростало в атмосфері щогодинної жорстокої боротьби з окупаційною владою.

У роки, коли С. Бандера очолював крайові² структури ОУН, відбулися два найважливіші й найгучніші терористичні акти націоналістів: 22 жовтня 1933 р. 19-річний Микола Лемик застрелив у Львові співробітника радянського консульства О. Майлова. Після замаху юнак здався польській поліції і на суді заявив: він виконував присуд ОУН, яка таким чином хотіла помститися більшовицькій Росії за окупацію українських земель і привернути увагу світу до жахливого голоду-геноциду, що шалів на українських землях у СРСР. Через вісім місяців, 15 червня 1934 р., 21-річний оунівець Григорій Мацейко застрелив у Варшаві міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького. Актентатник вдало втік від поліції й за допомогою організаційних зв'язків виїхав до Південної Америки. Однак наступні масові арешти кинули на лаву підсудних практично всіх керівників ОУН у Західній Україні.

Несподівано молоді оунівці перетворили суд над собою на суд над польською окупацією України. Вони зуміли «розпропагувати» свої ідеї настільки, що навіть присутні в залі представники польської та зарубіжної преси пройнялися симпатією до українських націоналістів-

революціонерів. Смертний вирок Бандера разом із товаришами зустрів націоналістичним вітанням: «Слава Україні!». Лідери КЕ перетворилися на легендарних героїв в очах українського суспільства. Розуміючи, що їхня смерть створить цілий «іконостас» нових мучеників за українську ідею, польський президент замінив страту на довічне ув'язнення, що дало змогу С. Бандері та його соратникам зберегти життя до моменту окупації та розвалу польської держави в 1939 р.

Процес над КЕ ОУН не тільки не знищив Організації на території Польщі, а й розширив її впливи. Українська молодь, захоплена поведінкою підсудних, намагалася їм наслідувати, бути такими ж відважними й незламними революціонерами. Відновлені ланки ОУН продовжують діяльність, але скеровують її насамперед у русло виховної роботи, що дає змогу чисельно ще більше розбудувати ОУН у 1935—1936 рр.

Новий сплеск активності спостерігаємо у 1937—1939 рр. Військовий референт Північно-західних українських земель (ПЗУЗ) В. Сидор видав у 1937 р. інструкцію з наказом формувати військові партизанські відділи. Перша група партизанів — «Вовки», — очолена В. Макаром, складалася з 32 бойовиків. Після того керівники екзекутиви північно-західних земель І. Скоп'юк і А. Закоштуй організували ще один бойовий відділ — «Поліське лозове козацтво». Протягом 1938 р. керівництво ОУН спрямовує чималі кошти на закупівлю зброї та обладнання для підпільних лабораторій з виготовлення вибухівки, підготовки військових фахівців за кордоном і посилення терористичних акцій проти польської держави. Тільки від 15 вересня 1938 до 12 квітня 1939 р. оунівці організували 456 масових демонстрацій, здійснили 52 саботажі та 55 актів терору проти представників польської влади.

2 Мережа ОУН на українських етнічних територіях. На той час мова йшла про територію Західної України, що входила до складу Польщі.

Євген Коновалець, провідник ОУН

Польська поліція змушена визнати: позиції ОУН на Західній Україні настільки сильні, що «людина [мається на увазі польський чиновник чи поліцейський — І. П.] тут не певна свого життя ані години». Аби читачеві було легше зрозуміти, якої безкомпромісності досягла боротьба ОУН із польським окупаційним режимом, процитуємо інформацію преси 1937 р. про десятигодинний бій з польською поліцією 20-річного оунівця Данила Пукала у Бережанському повіті. Після вдалого замаху на польського поліцейського Романа Каркошу юнак переховувався неподалік Бережан у будинку родини Назаревичів, де його все-таки знайшли. На пропозицію здатися, Пукало застрелив поліцейського Перхалу. Поліція оточила будинок: «Щоб викурити бандита із його криївки, старший постерунковий Прайснер із Тернополя, одягнений у куленепробивний жилет, зайшов до будинку і кинув гранату із слезогінним газом. Пукало добре заховався під стріхою і засипав Прайснера градом куль. Один із пострілів був смертельний. Бандит був настільки зухвалим, що зіскочив із горища

і забрав у вбитого його службовий револьвер. З огляду на такий опір командир групи Дугелло і старший постерунковий Колодзєй вдерлися до середини хати і кинули туди запалюючі гранати. Бандит прорвався до кухні, й тут його досягла куля командира Дугелли. Тяжко поранений у голову бандит був перенесений до лікарні в Бережанах, де того ж дня помер».

Подібні сутички стали доволі частими в кінці 1930-х рр. і, «розрекламовані» газетярами, одразу перетворювали націоналістів на живі легенди.

У другій половині 1930-х рр. Євген Коновалець зробив чергову спробу поширити діяльність українського визвольного руху на територію Радянської України. Активізація оунівців у східному напрямку серйозно занепокоїла більшовицькі спецслужби, і Кремль прийняв рішення ліквідувати Коновальця. В Україні створили фіктивну «антирадянську» організацію під патронатом Народного комісаріату внутрішніх справ (російською НКВД), через яку вийшли на закордонні структури ОУН. Для контактів із Проводом ОУН, під виглядом «зв'язкового» від антикомуністичного підпілля з України, в Європу прибув співробітник НКВД П. Судоплатов. Він справив позитивне враження на керівництво націоналістичного руху, тому в Москві вирішили саме з його допомогою вбити Коновальця. Під час чергової зустрічі з головою ПУН 23 травня 1938 р. у Роттердамі Судоплатов передав йому пакунок із вибухівкою, замаскований під коробку подарункових цукерок з України. О 12-й годині дня лідера ОУН розшматував надзвичайно потужний вибух на центральній вулиці голландського міста. Український націоналістичний рух опинився без свого керівника й засновника якраз напередодні важливих історичних подій, у які невдовзі поринула Європа.

Ця людина вбила Євгена Коновальця. Павло Судоплатов

Після смерті Євгена Коновальця в Організації розпочалася дискусія щодо того, хто має зайняти місце покійного керівника. Серед представників Крайового проводу КП ОУН у Західній Україні домінувало переконання: новим лідером повинен стати засуджений до довічного ув'язнення Степан Бандера як людина, яка продемонструвала фанатичну відданість справі визволення України й особисту відвагу. Для цього на території Польщі розпочали підготовку втечі Бандери із в'язниці. Однак цього не схвалили члени ПУН: вони боялися, аби «втеча» не виявилася провокацією польської поліції з метою вбити Бандеру. Одночасно еміграційна частина ОУН в Європі не вважала за можливе обрати лідером націоналістичного руху молодого 29-річного Бандеру, схилиючись до кандидатури давнього соратника покійного Євгена Коновальця по корпусу Січових стрільців полковника Андрія Мельника. Постать Мельника натомість не викликала захоплення крайовиків³, адже ветеран визвольних змагань уже давно відійшов від політичного життя й революційної боротьби, вів приватну практику інженера лісового господарства у маєтках

митрополита Андрея Шептицького. Усе ж, не зважаючи на позицію крайового керівництва, спираючись на заяву члена ПУН Ярослава Барановського, що Коновалець залишив усний заповіт, аби у разі його смерті керівником ОУН став Мельник, колишній начальник штабу корпусу Січових стрільців 11 жовтня 1938 р. склав присягу як провідник ПУН. Лідером Організації його затвердили на Другому (римському) великому зборі ОУН у серпні 1939 р.

Осінь 1938 р. принесла нові випробування та поставила нові завдання. 8 жовтня створюється автономна республіка Карпатської України в складі федеративної Чехословаччини. Поява широкої української автономії за Карпатами викликає вибух ентузіазму серед українців Польщі. У Галичині та на Волині відбуваються масові демонстрації. Тисячі добровольців — членів ОУН нелегально пробираються через кордон, аби допомогти закарпатським братам будувати державність. Згадуючи поведінку українців у Львові в ті дні, Я. Гайвас писав: «Здавалося, що нас небагато у Львові, а оце як почали стягатися в означений час з усіх усюд, вийшли сотні і тисячі. Що за розмаїття людей: перекрій українського Львова, представники всіх верств... Всіх їх пригнало сюди одне бажання: стати в лаву разом з іншими й показати, що ми тут є, що в нас сила. І десь серед цієї маси миттю знайшлися провідники... Площа перед Юром шумить... Тут і там вискакують промовці. В коротких словах, вигуках стала ясна ціль усіх: Закарпаття не дамо! Закарпаття не дамо! — зашуміли всі стоголосом. Маршируємо в місто! Вперед — на мадярський консулат!.. Міцні стопи відбивають рішучий і рівний такт на бруці, а зі сотень грудей виривається: “Закарпаття не дамо! Закарпаття не дамо!”. Ще заки маршуючи колони досягнули будинок університету, появилися відділи поліції. Тяжко озброєні, в шоломах, лиця налиті потом і гнівом, ненавистю. В руках поліції міцно стиснуті приклади гвинтівок і її щораз більше. Спішним кроком, а то й бігом виливаються вони з бічних вулиць, а за ними цокочуть кінські копита вершників... Поліція намагається з усіх сил розірвати суцільні маси демонстрантів, щоб зломити їх ударну силу й не допустити під мадярський консулат... Використовуючи суматоху бою, щораз більші групи прориваються крізь поліційні кордони і розсіяно прямують під консулат. “Закарпаття

не дамо! Закарпаття не дамо!” залунало під консулатом... Ціль осягнуто. Демонстрацію відбуто, маси протиставилися поліції боєм і, прорвавшись, таки дійшли до місця призначення... Закарпаття на устах у всіх. Ним жили, хвилювалися і кожний, хто умів і міг, готувалися допомогти».

3 Крайовики — члени ОУН, які боролися на території західноукраїнських земель у складі Польщі, вони підпорядковувалися КЕ. Члени ОУН, які діяли в еміграції, підпорядковувалися ПУН.

Вони були готові битися за свободу. Листівка. Закарпаття, 1939 р.

Відділ «Карпатської січі» на марші. Реконструкція, 1939 р.

Південь Карпатської України з містами Ужгород і Мукачево та стратегічно важливу залізницю т. зв. Віденський арбітраж 2 листопада 1938 р. передає сусідній Угорщині. Столицю автономії переносять до містечка Хуст. Керівник республіки Августин Волошин 9 листопада оголошує про формування воєнізованої організації оборони Карпатської України — «Карпатська січ». Завдяки напливу добровольців-оунівців «Січ» вдалося перетворити на зародок майбутньої армії. Творцями-організаторами «Карпатської січі» стали провідні члени КЕ ОУН у Західній Україні: Михайло Колодзінський — «Гузар», Зенон Коссак — «Тарнавський», Роман Шухевич — «Щука», Іван Бутковський — «Гуцул», Юрій Лопатинський — «Калина», Олекса Гасин — «Лицар», Осип Карачевський — «Свобода». Уже до кінця 1938 р. чисельний стан «Січі» налічував 6000 бійців, щоправда, погано озброєних, але готових до захисту суверенітету карпатського краю.

14 березня 1939 р. Німеччина окупувала Чехію. Уряд Карпатської України оголосив про повну незалежність і попросив надати Республіці захист, подібно до того, який отримала незалежна Словаччина. Однак у Гітлера були інші плани, а Карпатська Республіка стояла на шляху його зближення з СРСР і не дозволяла повністю втягнути у свою орбіту Будапешт. Тому німецький канцлер цинічно порекомендував Августину Волошину підкоритися угорським військам, які мають зайняти

територію Закарпаття. 15 березня 1939 р. 50-тисячна угорська армія перейшла кордон Карпатської України, однак неподалік Хуста наштовхнулася на відчайдушний опір. Користуючись чисельною і технічною перевагою, мадяри протягом тижня повністю розбили відділи «Січі», залишки оборонців маленької української держави відступили на територію Румунії або Словаччини.

Вояки «Карпатської січі» очікують на ворога. Реконструкція, 1939 р.

Світ із подивом побачив, що молоде покоління українців прагне здобути незалежність для своєї Батьківщини й готове стати до боротьби з поневолювачами навіть за найбільш несприятливих умов. Французька радіостанція у Страсбурзі повідомила 16 березня 1939 р.: «Європа досі недооцінювала карпатських українців. Вони хоч не мають належної кількості зброї і амуніції, по-геройськи захищають у Карпатах свою державність перед величезною угорською навалою. Цим вони поклали доказ своєї державотворчої здібності і полум'яної любові до своєї Батьківщини та відчайдушного завзяття».

Бої за Карпатську Україну завершилися поразкою. І як будь-яка програна боротьба, викликали непорозуміння між членами ОУН із Західної України та керівниками ОУН із Європи. Крайовики звинувачували ПУН у надто слабкій дипломатичній, фінансовій та військовій підтримці молодого української держави, у відсутності чіткого плану дій за несподівано сприятливої для українського державотворення ситуації.

Польське суспільство не приховувало свого задоволення окупацією Закарпаття Угорщиною і встановлення спільного кордону між двома країнами. Зловтіха поляків породила лавину конфліктів між

українською та польською молоддю. Відповіддю влади стали масові арешти українців у березні — квітні 1939 р. Серед ув'язнених було близько 80 керівників ОУН у Західній Україні. Реакцією ж стала більша радикалізація оунівців. Як свідчила польська поліція, влітку у Бережанському, Підгаєцькому та Стрийському повітах «поодинокий поліцейський не може увійти до села». У серпні почалася нова хвиля переслідувань. Розвідоргани радянських прикордонних військ повідомляли, що польська жандармерія здійснює масові арешти: «З 13 до 16 серпня на ділянці навпроти 23-го Прикордонного загону польська жандармерія арештувала до 2000 осіб, головним чином українців, що перебувають у націоналістичних організаціях».

У серпні крайовий керівник ОУН у Західній Україні Володимир Тимчій — «Лопатинський» приступає до формування антипольських партизанських відділів. За його наказом члени Організації ще в липні розпочинають військову підготовку у спеціальних законспірованих таборах у лісистій та гірській місцевості (найчастіше на Поліссі та в Карпатах). Українські дослідники підраховали, що лише протягом серпня військовий вишкіл пройшли щонайменше 967 учасників і симпатиків націоналістичного руху.

На жаль, сьогодні у розпорядженні істориків немає інструкцій В. Тимчія на випадок початку німецько-польської війни, однак спогади окремих учасників ОУН дають змогу стверджувати, що такі вказівки були. Зокрема, у мемуарах йдеться про скоординоване ухилення членами Організації від польської мобілізації, концентрацію у створених у лісових районах партизанських відділах. З наближенням фронту до українських етнічних земель Польщі, за задумом «Лопатинського», підрозділи партизанів мали вийти зі своїх схованок і, захопивши владу на місцях, проголосити відновлення української державності, створити власну адміністрацію, поставивши наступаючу німецьку армію перед «доконаним фактом» існування українських державних структур. Така поведінка мала стати спробою реалізації теорії «будови держави від першого села», яку ще в 1930-х рр. розробив відомий військовий теоретик ОУН полковник Михайло Колодзінський — «Гузар». Він стверджував, що під час бойових дій активісти Організації мають захоплювати владу у всіх населених пунктах на етнічній українській території і одразу ж оголошувати державність, автоматично перетворюючи опановане село чи місто на

територію Української Держави, з існуванням якої змушені будуть рахуватися всі країни-сусіди.

Антипольське повстання ОУН у вересні 1939 р.

Війна!.. Це слово, хоч і жорстоке, породило в наших душах і серцях надії на краще майбутнє, на омріяну волю.

Михайло Рева, «На шляхах життя»

Наприкінці серпня 1939 р. КЕ ОУН зібралася на надзвичайну нараду, де вирішили провести мобілізацію членів організації. 28 серпня о 21:00 оунівці мали сконцентруватися в заздалегідь визначеній місцевості й очікувати подальших указівок⁴. 30 серпня мобілізацію оголосив польський уряд, але активісти ОУН уже не підпали під польський призов, оскільки перебували поза місцями свого довоєнного помешкання.

Можна з упевненістю стверджувати: вихід націоналістів до таємних лісових таборів урятував їх від масових арештів на початку війни. За приблизними підрахунками, на Західній Україні протягом 1—2 вересня 1939 р. було заарештовано до 7000 активістів різних українських молодіжних і спортивних організацій, діячів кооперативного й просвітницького руху, сотні з яких відправили до концтабору в Березі Картузькій. Незважаючи на лояльні заяви українських депутатів сейму і представників легальних політичних партій, польська поліція, військові та парамілітарні організації розгорнули терор проти мирного українського населення, звинувачуючи його в поразках польської армії на фронті. Очевидці тих подій згадували: «З вибухом війни у Львові почались масові арешти українців. Польська “вулиця” поставилася до українців дуже вороже... Так само й військо. Арешти, або принаймні ревізії, відбувалися в кожній українській родині».

Що дошкульнішими були фронтові поразки, то сильнішою ставала хвиля польського терору. Особливо активною у «пацифікації» українців була «Національна оборона» («Obrona narodowa») і розгромлені відділи фронтовиків, які знущалися над українськими селянами й знищували українських активістів на Прикарпатті,

Бережанщині, Підгаєччині, Жидачівщині, Волині. 9 вересня 1939 р. командувач польських військ оприлюднив наказ «Про упорядкування тилу», того ж дня підписано розпорядження «Про мілітаризацію державної поліції». Згідно з цими двома документами силові структури офіційно отримали «благословення» на «пацифікаційні» заходи в тилу.

Захищаючись від польського війська (часто дезертирів), поліції та шовіністично налаштованої польської молоді, активісти ОУН роззброюють поляків. Польський дослідник В. Резмер, характеризуючи дії українців, відзначав: «Після 10 вересня на територію Малопольщі [Галичини — І. П.] почали стікатися дезертири польського війська, часто великими групами із повним озброєнням. Із них на територіях, віддалених від великих польських гарнізонів, почали формувати бойові підрозділи. Українці все частіше роззброювали польських солдатів, які пересувалися окремо або невеликими групами. Таким чином вони здобували зброю для своїх підрозділів. Вторгнення німців 11 вересня в глибину Східної Малопольщі (через Самбір) стало в ряді місць Прикарпаття знаком до початку виступу. Передчасна евакуація, а точніше втеча державної поліції, також була на користь цій справі».

Першими (в ніч на 12 вересня) проти польських військ і адміністрації виступили повстанці-оунівці в Добромильському і Городоцькому повітах на Львівщині. Особливо успішно діяла група з Городоцького повіту, якій вдалося роззброїти й полонити (якщо вірити оунівським звітам) близько 400 солдатів із охорони польового аеродрому. Ця кількість, вочевидь, є серйозно завищена, бо у роззброєних вилучили 70 гвинтівок, 2 кулемети, а на аеродромі спалили 11 і захопили 8 літаків. Навряд чи на аеродромі було понад 400 осіб неозброєного персоналу, і якщо повстанці справді захопили до 500 польських жовнірів, то, можливо, це були якісь новомобілізовані резервісти, яких тимчасово розмістили на летовищі й не встигли озброїти.

Документи фіксують діяльність невеличкої повстанської групи (20 осіб) у Львові, яка з 12 до 14 вересня вступала в перестрілки з поляками в районі Кульпаркова та біля будинку української бурси.

Черговий спалах українських повстань відбувся на Львівщині 17—22 вересня, коли Червона армія (ЧА) розпочала вторгнення на територію Польщі. Користуючись хаосом і загальним сум'яттям, оунівці намагалися відбити якнайбільше зброї і визволити із в'язниць своїх побратимів. Відомо про діяльність націоналістичної групи (109 осіб під керівництвом Романа Лавріва — «Камінського») у Бібрському повіті, яка захопила 1 гармату, 6 кулеметів, 127 гвинтівок, 20 пістолетів, 3 велосипеди, 2 вози, 7 автомобілів, 50 коней, 5000 набоїв, полонила 200 польських солдатів, у сутичках убила 5 жовнірів і втратила 2 бойовиків убитими та 2 пораненими. Крупні повстанські відділи діяли в районі Дрогобича (300 осіб) і поблизу Трускавця (60 осіб). Під час сутичок із поляками трускавчани втратили 3 бойовиків убитими, здобули 150 гвинтівок, 8 возів, 4 коней. Польські джерела також указують на те, що повстанці з-під Трускавця атакували поїзди на залізниці в напрямку Львова. Загін із с. Попелі під командуванням Яримовича і Павлюка у боях, які точилися до 19 вересня, убив 32 противників, втратив 15 своїх бійців, захопив 80 гвинтівок, 4 гранати, понад тисячу набоїв.

Українське підпілля звітувало про діяльність невеликих груп партизанів (чисельністю 10—30 осіб) у Самбірському, Турківському й Рава-Руському повітах Львівського воєводства. Польські автори вказують на інтенсивні сутички між польськими військами та оунівцями в районі Явірника Руського і Рясної Руської на Любачівщині, а також у Перемишлі.

Чи не найбільшого розмаху акції націоналістів набули на території Стрийського, Жидачівського, Рогатинського і Тлумацького повіту Станіславівського воєводства. Особливо завзяті бої відбувалися в Стрию. Після сильного німецького бомбардування під ранок 12 вересня місто покинули майже всі польські війська та поліція, залишивши тільки невелику охорону біля військових складів і казарм. Користуючись відсутністю будь-якої влади, міський криміналітет і люмпени кинулися грабувати магазини і склади, польські жовніри були безсилі перед вуличними заворушеннями. Наступної ночі до Стрия увійшли озброєні партизанські групи ОУН (чисельністю 500—700 осіб), відновили порядок у містечку й установили українську владу. 14 вересня польські війська неподалік Стрия (батальйон піхоти 49-го піхотного полку Війська польського (ВП)) отримали наказ

повернути контроль над населеним пунктом. Інтенсивні сутички в передмісті тривали декілька днів, аж до підходу німецьких частин.

Ціле партизанське з'єднання націоналістів (900 осіб) оперувало з 12 вересня в районі с. Дуліби поблизу Стрия. Проти них спрямували регулярні військові частини, поліцію й озброєних членів «Національної оборони», які під час пацифікаційної акції майже повністю спалили с. Дуліби й жорстоко вбили 51 людину. Випадковий свідок тих подій Іван Пахаля із с. Жулин згадував: «Українське населення Стрийщини, дізнавшись, що німецька армія вже недалеко, почало в поспіху приготовлятися, щоб зайняти Стрий, повісити жовто-блакитний прапор та влегшити вхід німецькій армії до міста... Поляки, побачивши, що німецька армія затрималася перед Стриєм, почали вертатися до міста. Вернулася теж поліція, приїхало військо, зорганізувало з найгіршого шумовиння “Оброну народову” і почали господарити. В першу чергу взялися до найближчого свідомого села Дуліб, яке почали в несамовитий спосіб нищити. Отже поляки оточили навколо хати і почали палити, а коли хто хотів з хати втекти, того пробивали багнетами і кидали в огонь. Хто вирвався з цього пекла і рятувався втечею, до того безпощадно стріляли... Поляки виловлювали всіх молодих хлопців і безпощадно їх убивали... Отож зловили одного хлопця, Пилипова Миколу, аж під Конюховим, привели до Стрия, до парку Вільшана і почали в несамовитий спосіб над ним знущатися. Повідтинали йому вуха, ніс, викололи очі й опісля облили бензиною і підпалили. В подібний спосіб знущалися над іншими хлопцями, а 12-ох кинули живцем до каналу».

12 вересня в с. Колодниця на Стрийщині створили ще один великий партизанський загін (до 400 осіб), під час боїв з яким польські війська спалили в населеному пункті 50 хат і вбили 3 мешканців. Подібними звірствами супроводжувалися сутички між польськими каральними експедиціями й оунівцями в селах Синьовидське Верхнє і Корчин. Жорстокі польські «пацифікації» також фіксували очевидці в Старому Самборі (спалено 3 українські будинки), с. Недільній (спалено 30 хат і пограбовано церкву), с. Лужку-Горішньому (спалено церкву), с. Бусовиську (убили 4 українців і знищили «Просвіту»), с. Спасі (убили 1 українця), с. Терешові (жорстоко катуючи, убивали 5 людей).

Аналізуючи діяльність партизанів-націоналістів на Стрийщині, сучасний український дослідник А. Руккас підкреслює: «Відзначимо

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ